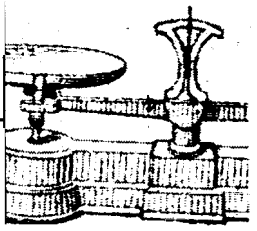

Een rechtvaardige responsabilisering en de actieve welvaartsstaat

Over twee vormen van 'parasitisme'

Koen Raes

De 'derde weg'

Theorieën over de 'Derde Weg' bewandelen een diversiteit aan wegen: herwaardering van de 'leefwereld' tegenover 'het politieke', verhogen van de participatiegraad van de bevolking, strijden tegen sociale uitsluitingsmechanismen, het activeren van de sociale politiek, het re-alloceren van verantwoordelijkheden enz. (Blair, 1998; Giddens, 2000). Maar in ieder denken over de Derde Weg speelt een positieve herwaardering van marktmechanismen bij de allocatie van goederen, diensten en zelfs arbeidsplaatsen een centrale rol. Als zodanig is dat niet bijster origineel: de sociaal-democratie heeft zich in de praktijk van oudsher gepositioneerd tussen de voorstanders van een dirigistische planeconomie en verdedigers van een volstrekt vrije marktéconomie in. Wellicht situeert zich precies in die pragmatische houding de reden voor het blijvend succes van de sociaal-democratie, ondanks alle voorspellingen over haar ondergang. Nieuw is wel dat deze pragmatische houding thans een theoretisch fundament verwerft en dat het zich specificeert in de context van veranderende technologische, economische, maatschappelijke en demografische verhoudingen. Het lijkt wel alsof de sociaal-democratie pas recent de bereidheid vertoont om datgene wat ze in de praktijk reeds decennia doet - het aanvaarden van de markteconomie - nu ook theoretisch te rechtvaardigen. Maar het vertoog over de derde weg heeft natuurlijk ook nog andere redenen om zich vandaag als nieuw te profileren. Het economisch gebeuren mondialiseert en flexibiliseert, we treden binnen in de informatiemaatschappij, we leven steeds langer en het 'tweeverdienersmodel' wordt de norm. Tegelijk blijkt de klassieke welvaartsstaat op allerlei interne blokkeringsmechanismen te stuiten. Meer (uitgaven voor) welvaartsvoorzieningen leiden niet per definitie tot meer rechtvaardigheid in de verdeling van de welvaart, net zo min als een hoge tewerkstellingsgraad ook een hoge welvaart garandeert. Alles hangt af van de aard van wat wordt aangeboden. Van de kwaliteit, met andere woorden. Teveel welvaartsvoorzieningen hebben perverse gevolgen (van de *unemployment gap* tot de vele '*moral hazards*' die in onze verzekeringssystemen zijn geslopen).

De klassieke welvaartsstaat kan men definiëren als een staat waarin de georganiseerde macht beleidsgericht wordt ingezet om, door fiscale, monetaire en sociaal-economische maatregelen, vrijemarktmechanismen op minstens drie vlakken in te tomen: (1) het verzekeren van een minimum inkomen aan individuen en/of gezinnen, onafhankelijk van de marktwaarde van hun arbeid of eigendom, (2) het verminderen van de bestaansonzekerheid (door ziekte, ouderdom of werkloosheid) via een stelsel van sociale zekerheidsvoorzieningen en (3) het verstrekken van een ruim en kwalitatief hoogstaand aanbod aan onderwijs-, gezondheids- en welzijnsvoorzieningen die

voor iedereen openstaan, onafhankelijk van sociale afkomst, geslacht of levensovertuiging. (Schottland, 1969; Goodin, 1988). De manieren waarop dergelijk programma in Frankrijk, Engeland, Duitsland, Nederland of België gestalte kreeg kunnen aanzienlijk verschillen, maar er was toch een gemeenschappelijke kern aanwezig.

De actieve welvaartsstaat wijkt niet af van deze doelstellingen, maar wil daarbovenop (a) een preventief en pro-actief beleid voeren dat moet voorkomen dat mensen duurzaam in een toestand van afhankelijkheid belanden, (b) een activerend beleid voeren opdat mensen sneller uit een toestand van afhankelijkheid zouden kunnen geraken, (c) een meer contextspecifiek sociaal beleid voeren dat op maat is gesneden van specifieke doelgroepen en (d) een meer 'delegerend' dan 'dirigerend' beleid voeren waarbij maatschappelijke actoren (werkgevers, vakbonden, verzekeraars, zorgaanbieders) meer worden geresponsabiliseerd. (Vandenbroucke, 1999). Ook hier kan worden aangestipt dat de manier waarop dergelijk programma door Blair wordt gezien, die vooral vertrouwt op de heilzame werking van vrije marktmechanismen, aanzienlijk verschilt van het Nederlandse poldermodel, waarin vooral wordt gestreefd naar een grote maatschappelijke consensus. Ook het Franse, meer dirigistische model verschilt van de voornemens van Schröders SPD. Toch bestaat er ook hier een gemeenschappelijke kern waarin een grotere armslag voor vrijemarktmechanismen wordt gecombineerd met een streven naar een hogere participatiegraad van de bevolking aan het economisch gebeuren door het ontwikkelen van mechanismen die een appél doen op een grotere verantwoordelijkheidszin.

2. Responsabilisering

Responsabilisering is, inderdaad, het sleutelwoord in de vertogen over de derde weg. Het weerklinkt in de pleidooien voor meer burgerzin, meer zelfzorg, meer hefbomen om een toestand van langdurige werkloosheid - of ziekte - te voorkomen, of eruit te geraken. Waar de klassieke welvaartsstaat teveel mogelijkheden bood om zich in een toestand van afhankelijkheid van welvaartsvoorzieningen te nestelen, wil de actieve welvaartsstaat, vanuit een 'verantwoordelijkheidsgevoelig gelijkheidsstreven' de betrokkenen uit hun - vaak noodgedwongen - passieve rol tillen door een geheel aan motiverende maatregelen. En dit niet zozeer, en zelfs niet hoofdzakelijk, omwille van economische redenen - het hoogoplopende prijskaartje van al die welvaartsvoorzieningen - maar wel omwille van morele redenen: het is een morele doelstelling om zoveel mogelijk mensen actief te laten participeren aan de samenleving, hen 'in te sluiten' in plaats van hen 'uit te sluiten'. Een samenleving die aan grote groepen van de bevolking slechts de boodschap kan geven dat men ze evenzogoed kan 'missen', is een immorele samenleving. Indien, als gevolg van technologische ontwikkelingen, laag- of ongeschoolden steeds moeilijker aan de bak komen, dan is het niet alleen een opdracht van de overheid én van het bedrijfsleven om door opleidingsprogramma's de scholingsgraad op te drijven en mensen aangepaste vaardigheden aan te leren, maar ook om aangepaste vormen van werkgelegenheid, (in casu, in sectoren die niet zo onder druk staan van internationale concurrentie), uit te bouwen. Sociale grondrechten moeten mensen niet alleen 'compenseren' voor de pechsituatie waarin ze zijn terechtgekomen, door hen een menswaardig bestaan te garanderen en ieder misbruik dat van hun afhankelijkheidspositie kan worden gemaakt te voorkomen en te bestrijden. Zij moeten ook hefbomen aanreiken opdat, (a) zij uit hun positie van uitgeslotenen zouden kunnen geraken en (b) een verdichting of condensatie van uitsluitingsmechanismen zou worden verhinderd. (Raes, 1995)

Tegen deze dimensie van de actieve welvaartsstaat valt weinig in te brengen. Hooguit kunnen er discussies zijn over de mate waarin men iemand voor zijn maatschappelijke positie verantwoordelijk kan stellen, - men mag mensen geen verant-

woordelijkheid toeschrijven die ze niet aankunnen, - en over de implicaties die deze responsabilisering precies heeft, - een maatschappij moet ook deernis kunnen hebben, - maar aan het beginsel valt weinig af te dingen: *'free riders'* en 'profiteurs' moeten kunnen worden gesanctioneerd omwille van hun asociaal gedrag.

3. En de vermogenden?

Er is echter een dimensie van de 'actieve' welvaartsstaat die in de vertogen over responsabilisering dreigt onder te sneeuwen en nochtans van cruciaal (moreel) belang is: is het rechtvaardig om maatschappelijk zwakkeren aan te spreken op hun morele verantwoordelijkheden, terwijl men van de sociaal sterkeren een amoreel winststreven eenvoudig als een gegevenheid aanvaardt? Is hier niet opnieuw sprake van die dubbele moraal die zo kenmerkend is voor de kapitalistische maatschappij, een moraal die, enerzijds, een arbeidsethos en een ethiek van de solidariteit predikt, maar die, anderzijds, het opportunisme van de 'homo oeconomicus' alle kansen geeft? Anthony Giddens onderscheidt twee vormen van sociale uitsluiting die moeten worden voorkomen: de 'onvrijwillige' sociale uitsluiting van mensen aan de basis van de maatschappij en de 'vrijwillige' sociale uitsluiting aan de top. Hij spreekt van een 'revolte van de elites', waarbij de rijken zich steeds meer onttrekken aan maatschappelijke instellingen door belastingontduiking of -vermijding en een louter winststreven zonder enig oog voor de maatschappelijke implicaties. (Giddens, 2000, 120) Moet, met andere woorden, het 'casino-kapitalisme' niet evenzeer, en zelfs meer worden geresponsabiliseerd dan de sociaal afhankelijken?

Er valt wellicht iets voor te zeggen om een meer positieve invulling in het progressieve vertoog te geven aan noties van ondernemingszin en risicobereidheid. Misschien is de *'spirit of capitalism'* inderdaad nog zo slecht niet. Maar dat is nog helemaal iets anders dan de *'spirit of parasitism'* die thans een behoorlijk deel van het economisch gebeuren beheerst. Tussen 1980 en 1996 is in ons land het inkomen uit eigendom gestegen van 12 naar 22 procent. Enerzijds wordt aldus het inkomen uit vermogen steeds belangrijker, terwijl er anderzijds een toenemende concentratie plaatsvindt van rijkdom, terwijl precies die rijkeren zich daardoor en daarom steeds meer weten te onttrekken aan maatschappelijke verantwoordelijkheden. Zij staan 'boven' de maatschappelijke solidariteit die van de inkomsten uit arbeid wel wordt vereist. Zij kunnen immers 'hun' opleiding, 'hun' risico's, 'hun' veiligheid en bestaanszekerheid best zelf bekostigen en voelen zich op geen enkele wijze verbonden met 'de anderen'. Zij zitten helemaal niet in dezelfde boot, behoeven geen sociale verzekeringsgedachte en zien de anderen slechts als middel in de eigen verder schrijdende en ongelimiteerde vermogensaanwas. Staat ook dit niet haaks op een 'verantwoordelijkheidsgevoelig gelijkheidsstreven'?

Natuurlijk is het relevant om weten wie precies inkomen uit vermogen verwerft. Indien het de managers van een onderneming betreft, of indien de werknemers ook financieel participeren in de winst, doordat ze ook aandeelhouders zijn, dan is dit volstrekt iets anders dan wanneer het buitenstaanders betreft die met het reilen en zeilen van de onderneming niets van doen hebben. En, anderzijds, is er ook nog een verschil tussen kleine aandeelhouders voor wie het inkomen uit vermogen slechts een neveninkomen vormt en diegenen voor wie dat hun hoofdinkomen is. Maar hoe dan ook: het is niet rechtvaardig dat inkomens uit arbeid zwaarder worden belast dan inkomsten uit vermogen. Het zou precies andersom moeten zijn, want een arbeidsinkomen staat voor een prestatie, terwijl men voor een inkomen uit vermogen nauwelijks iets moet doen (behalve aandachtig de beurs- of muntkoersen volgen).

Het problematiseren van inkomensverwerving uit vermogen en van vermogensconcentraties wordt niet ingegeven door motieven van afgunst. Veeleer gaat het om overwegingen van rechtvaardigheid, maar ook om bekommernissen over maatschappelijke stabiliteit. Het herwaarderen van marktmechanismen mag geen vrijbrief worden om een amoreel winststreven immuun te verklaren voor ethische bevraging, juist op het moment waarop men de sociale passiviteit van 'welvaartstrekkers' aan de kaak stelt. Ook dat winststreven moet moreel kunnen worden gejustifieerd, indien al niet op grond van de motieven die eraan ten grondslag liggen, dan minstens op grond van de resultaten die het maatschappelijk boekt. Hierover zou ook Adam Smith het eens zijn geweest. Welnu, kunnen we die resultaten in termen van 'public benefits' positief inschatten? Dragen vermogenden met wat ze met hun vermogen doen bij tot de maatschappelijke welvaart? Wel, indien ze dat vermogen consumptief uitgeven of het investeren in ondernemingen die maatschappelijk nuttige goederen produceren. Dat is echter heel wat minder duidelijk wanneer zij dat vermogen aanwenden voor muntspeculatie of om op korte termijn winst te halen bij beursspeculaties.

We zouden hierbij de *'Rawlsian test'* kunnen uitvoeren: sociale ongelijkheden zijn maar verantwoord indien zij in het voordeel zijn van de minstbedeelden, met andere woorden: indien zonder die ongelijkheid de positie van de minstbedeelden nog zou verslechteren. Het is bijzonder twijfelachtig dat munt- en beursspeculanten een dergelijke test zouden doorstaan. In werkelijkheid parasiteren zij op de prestaties van wie wel degelijk productieve initiatieven neemt. Indien het de opdracht vormt van de actieve welvaartsstaat om vormen van parasitisme tegen te gaan, dan vormt de 'actieve' aanpak van dergelijke vormen van inkomensverwerving een even grote, indien al niet een veel grotere, opdracht van de actieve welvaartsstaat dan het activeren van de participatie onder aan de maatschappelijke ladder. Het is in deze context dat zich al het denken situeert over het sociaal verantwoord ondernemen en over de onderneming die zich niet alleen tegenover zijn *'stockholders'*, maar ook tegenover het netwerk aan *'stakeholders'* (personeel, cliënten, leveranciers, omwonenden, overheden) moet kunnen verantwoorden. Het is ook in deze context dat wordt gezocht naar sociaal of ecologisch verantwoorde vormen van beleggen. Ondernemingen zijn niet slechts hoeveelheden vermogens en winsten, het zijn ook instellingen die kunnen worden gevaloriseerd in termen van de (al dan niet zinvolle, al dan niet gezonde) werkgelegenheid die ze verschaffen en waardoor mensen een (al dan niet rechtvaardig) inkomen verwerven, de relaties die ze onderhouden met leveranciers en cliënten, de (al dan niet nuttige) producten die ze maken, de (al dan niet verspillende, al dan niet veilige, al dan niet gezonde) productiemethodes die ze hanteren enz. Een ondernemer die zich ook van deze verantwoordelijkheden bewust is en er naar handelt verdient respect, een ondernemer die ze aan haar laars lapt zou daarvoor moeten worden afgestraft.

Alleen als een hersenspinsel van (behoorlijk wat) economen is de markt een volstrekt amorele ruimte waarin actoren hun strategisch handelen uitsluitend inspireren door opportunistisch eigenbelang. Extern zijn er behoorlijk wat grenzen gesteld aan wat voor vermarkting in aanmerking komt (al probeert men die steeds opnieuw terug te dringen), terwijl intern geen markt zou functioneren indien niemand zich iets zou aantrekken van waarden als vertrouwen, loyauteit, eerlijkheid of fair play (al zijn er altijd *free riders* die dat wel doen). (Fukuyama, 1995)

Toenemende sociale ongelijkheden, die bovendien hun oorzaken vinden in, enerzijds, het onvrijwillig uitgerangeerd worden van laaggeschoolden die hun vaardigheden niet meer kunnen verzilveren en, anderzijds, het zich vrijwillig terugtrekken

van vermogenden die hun vermogen nog slechts vergroten door speculatie, vormen een tijdbom onder de samenleving (Wright, 1998). Zij brengt grote verkwisting met zich in de vorm van toenemende controle- en veiligheidskosten voor de overheid én voor de ondernemingen, maar ook in de vorm van een minder efficiënt economisch presteren. (Glyn & Miliband, 1994) Grote sociale ongelijkheden tasten met andere woorden de kwaliteit van het samenleven aan.

4. 'Actief' in twee richtingen

Indien de actieve welvaartsstaat zijn 'activeringsdoelen' eenzijdig zou richten op één bevolkingsgroep, dan wordt het wel een erg partijdige welvaartsstaat die culpabiliseert, eerder dan responsabiliseert. Wie de samenleving ziet als een sociaal samenwerkingsverband waarin de lusten en de lasten rechtvaardig zijn verdeeld, moet aan iedereen een plicht tot samenwerking naar vermogen kunnen opleggen. Met andere woorden: niet alleen de 'passieve' bestaansminimumtrekker, maar ook de 'passieve' rentenier moet (kunnen) worden geactiveerd. Maar precies omdat de actieve welvaartsstaat meer instrumenten kan controleren om te activeren 'van onderen uit' dan van 'bovenuit' is het gevaar allesbehalve denkbeeldig dat de ene groep zijn lusten zonder lasten kan bevredigen, terwijl de andere groep steeds meer lasten te dragen krijgt. Immers, initiatieven om winsten uit korte termijn (minder dan 6 maand) speculaties fiscaal af te straffen of om de korttermijnhandel in munten met een (zeer bescheiden) Tobin-taks van 0,001 % op het verhandelde vermogen te belasten, ongeacht de termijn van de investering (Van Liedekerke, 2000), hebben slechts zin wanneer zij op internationaal, ja, mondiaal niveau worden genomen. Terwijl de 'sociale' instrumenten van de actieve welvaartsstaat min of meer lokaal kunnen worden uitgewerkt is dat niet het geval voor de 'fiscale' instrumenten en dat trekt het vertoog over responsabilisering toch behoorlijk scheef. In wezen is dit een probleem van politieke machtsallocatie. De politieke democratie blijkt steeds minder greep te kunnen uitoefenen op economische actoren die op wereldvlak opereren en zich niet onder, maar boven de politieke machtscentra situeren. (Guéhenno, 1993) Dat trekt ieder vertoog over rechtvaardigheid scheef omdat men eenvoudig niet over de middelen beschikt om de enen aan dezelfde regels te onderwerpen als de anderen. Economische wereldactoren kunnen zich aldus blijvend als amorele, ja immorele strategen positioneren. Normen van rechtvaardigheid zijn op hen niet van toepassing. Het lijkt erop dat de ethiek slechts voor 'kleine luiden' geldt. De economisch machtigen staan 'beyond ethics'.

Toch is dit geen natuurgegeven. Het is een kwestie van politieke moed. En indien slechts maatregelen op internationaal vlak vruchten kunnen afwerpen, welnu, dan moeten staten geconcerteerde acties ondernemen om die te nemen en afdwingbaar te maken. Indien een WTO de macht heeft om de wereldhandel te liberaliseren, dan heeft ze ook de macht om die handel rechtvaardig te taxeren.

Het is daarom ook afwachten of het activeringsbeleid dat minister Frank Vandenbroucke momenteel uitwerkt in zijn sociale politiek ook zal worden uitgewerkt in de fiscale politiek van minister Didier Reynders. De lakmoesproef voor deze paarsgroene coalitie wordt gevormd door de vraag of ook de bereidheid bestaat om op internationaal vlak initiatieven te steunen die leiden tot een grotere fiscale rechtvaardigheid en of die bereidheid van overheden ook zal worden gevolgd door een bereidheid van economische actoren zich naar deze normen te schikken.

[Bio]

Koen Raes, Ethicus, als Hoogleraar verbonden aan de Universtiteit van Gent en is hoofdredacteur van het tijdschrift Samenleving en Politiek

[Literatuur]

Blair, T., *The third way. New politics for the new century*, Fabian Pamphlet 588, London

Fukuyama, F., *Trust. The social virtues and the creation of prosperity*, Penguin, Harmondsworth, 1998

Guéhenno, J.M., *La fin de la démocratie*, Fayard, Paris, 1993

Giddens, A., Paars. De derde weg. *Over de vernieuwing van de sociaal-democratie*, Houtekiet, Antwerpen/Baarn, 2000

Glyn, A. & Miliband, D., *Paying for inequality. The economic cost of social injustice*, IPPR/Rivers Oram Press, London, 1994

Goodin, R.E., *Reasons for welfare. The political theory of the welfare state*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1988

Pierson, C. & Castles, F.G., (ed.), *The welfare state reader*, Polity Press, Cambridge, 2000

Raes, K., 'Sociale grondrechten als mogelijkheidsvoorwaarden voor een gelijke individuele vrijheid van eenieder. Over de morele grondslagen en grenzen van individuele rechtsaanspraken', *Welzijnsgids - Noden, armoede*, Afl. 17, 33-53, 1995

Raes, K., 'Ethische bouwstenen van armoedebestrijding. Van armoedebestrijding naar rijkdomsbestrijding en rijkdomsherverdeling', in Vranken J., Geldof D. & G. Van Menxel (eds.), *Jaarboek armoede en sociale uitsluiting 1999*, Acco, Leuven/Amersfoort, 334-247, 1999

Schottland, C. (ed.), *The welfare state*, Harper & Row, New York, 1969

Vandenbroucke, F., *De actieve welvaartsstaat: een Europees perspectief*, Stichting Dr. J.M. den Uyllezing, Amsterdam, 1999

Van Liedekerke, L., 'Currency crisis, Tobin tax and international justice', in Van Liedekerke L., Van Gerwen, J. & Cassimon, D, *Explorations in financial ethics*, Peeters, Leuven, 173-204, 2000

Wright, E.O. (ed.), *Recasting egalitarianism. New rules for communities, states and markets*, Verso, London/New York, 1998